

АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИДА АТАМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАРИ

Собиров Одилжон

Ореантал университети магистрант

Араб нахвшунослигидаги терминологик тизим мураккаб семантик алоқалар — синонимия (маънодошлик), антонимия (зиддият) ва омонимия (шаклдошлик) асосига қурилган. Ушбу муносабатлар тил қоидаларини мантикий гуруҳларга ажратиш ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини тизимли тушуниш имконини беради.

Араб нахвшунослигида атамалар тизими фақатгина техник номлар тўплами эмас, балки оламни мантикий қарама-қаршилик (антонимия) орқали идрок этиш методидир. Ушбу зиддиятлар тилнинг динамикаси ва статикасини, эркинлиги ва чегараланганлигини ифодалайди.

Қуйида учта асосий антонимик жуфтликни кенгайтирилган ҳолда, илмий манбалар ва мисоллар билан таҳлил қиламиз:

1. Жумла исмия (الجملة الاسمية) ва Жумла феълия (الجملة الفعلية)

Бу антонимия гапнинг **биринчи сўзи** (унсури)га кўра белгиланади ва воқеликнинг икки хил ҳолатини ифодалайди:

Жумла исмия (Собитлик — Субут): Исм замонга боғланмаганлиги сабабли, бу гап тури бирор сифат ёки ҳукмнинг доимийлигини англатади. Мисол: "الحقُّ مَنْصُورٌ" (Ал-ҳаққу мансурун) — "Ҳақиқат мадад берилган (ғолиб)дир." Бу ерда ҳақиқатнинг ғолиблиги муайян вақтга эмас, балки унинг ажралмас табиатига тегишли.

Жумла феълия (Янгиланиш — Худус): Феъл доимо замон билан чегараланган. У воқеликнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтишини кўрсатади. Мисол: "نَصَرَ الحَقُّ أَهْلَهُ" (Насарол ҳаққу аҳлаҳу) — "Ҳақиқат ўз аҳлига ёрдам берди." Бу ерда маълум бир вақтда содир бўлган ҳаракат ва янгиланиш назарда тутилади²¹.

2. Муъраб (المعرب) ва Мабний (المبني)

Бу зиддият сўзнинг грамматик эркинлиги ва ўзгармаслиги ўртасидаги муносабатдир. Муъраб (Ўзгарувчан — Иъроб): Луғатда "араблаштирилган" ёки "аниқ баён қилинган" маъносини беради. Истилоҳда эса амил (таъсир этувчи) ўзгариши билан охири ўзгарадиган сўздир. Бу сўзнинг гап ичидаги "жонли" ва мослашувчан ролини англатади. Мисол: "جاء زيدٌ" (Зайд келди — Рафъ), "رَأَيْتُ زيداً" (Зайдни кўрдим — Насб). Сўз гаптаги вазифасига кўра ўз "либосини" ўзгартиради. Мабний (Ўзгармас — Бино): Луғатда "қурилган", "пойдевор қўйилган" демақдир. Бундай сўзлар ҳеч қандай таъсир остида ўз шаклини ўзгартирмайди. Улар тилнинг статик, ўзгармас "суяги" ҳисобланади. Мисол:

²¹ السامرائي، فاضل. معاني النحو. - عمان: دار الفكر، 2000. - ج. 1. - ص. 25-22

"هُؤْلَاءَ" (Булар) сўзи ҳар қандай ўринда касра билан қолади. Бу тизимдаги барқарорлик белгисидир²².

3. Маърифа (المعرفة) ва Накира (النكرة)

Бу жуфтлик билиш ва таниш даражасига кўра семантик зиддият ҳосил қилади. Муърифа (Аниқлик — Таъриф): Маълум бир шахс, нарса ёки тушунчага йўналтирилган исм. У тингловчи ва сўзловчи учун "таниш" бўлган доирани ифодалайди. Мисол: "الرجل" (Ар-рожулу) — Маълум бир, биз биладиган киши. Накира (Ноаниқлик — Танкир): Умумий, ноаниқ ва чегараланмаган маъно кўламини англатади. Накира сўзнинг жинсини билдирса, муърифа унинг шахсини билдиради. Мисол: "رجلٌ" (Рожулун) — Исталган бир киши. Семантик фарқи: Накирада "умумийлик" (шумул), муърифада эса "хослаш" (таъйин) устуворлик қилади²³.

Ушбу антонимик жуфтликлар араб наҳв тизимининг мувозанатини таъминлайди. Исмия ва Фъелия — борлиқнинг ҳолатини, Муъраб ва Мабний — сўзнинг шаклини, муърифа ва накира эса маънонинг кўламини тартибга солади.

Араб тилшунослигида атамаларнинг синонимияси (муродифлик) — бу тилнинг тарихий тараққиёти ва икки йирик мактаб (Басра ва Куфа) ўртасидаги илмий рақобатнинг маҳсулидир. Бир хил грамматик ҳодисанинг икки хил номланиши ортида нафақат лингвистик, балки фалсафий ва мантикий ёндашувлар ётади.

Куйида ушбу синонимик жуфтликларни кенгайтирилган таҳлил ва мисоллар билан кўриб чиқамиз:

Сифа (الصفة) ва Наът (النعته) — Белги-хусусият атамалари. Иккала термин ҳам исмнинг ҳолати, ранги ёки хусусиятини билдирувчи эргашган бўлакни англатади.

Басра мактаби ("Сифа"): Улар бу терминни кўпроқ "тавсиф" маъносида қўллаганлар. Басраликлар назарида "сифа" сўзнинг моҳиятидаги доимий ва ажралмас хусусиятни ифодалаган.

Куфа мактаби ("Наът"): Куфаликлар "наът" терминини афзал кўришган. Уларнинг фикрича, "наът" кўпроқ мақташ ёки айблаш каби ташқи белгиларга нисбатан ишлатилади (масалан, балоғатда).

Мисол: "هذا كتابٌ مُفيدٌ" (Ҳаза китабун муфидун) — "Бу фойдали китобдир."

Бу ерда "муфидун" сўзи Басра наҳвшунослари наздида сифа, Куфа наҳвшунослари наздида эса наът деб юритилади. Вазифаси бир хил: "китоб" сўзининг хусусиятини очиб бериш²⁴.

Жарр (الجر) ва Хофаз (الخفض) — Касра ҳолати атамалари

Бу терминлар исмнинг охири касра (ёки унинг ўрнини босувчи белги) билан тугагини англатувчи иъроб ҳолатидир.

²² ابن جنبي، أبو الفتح. الخصائص. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2005. ج. 1. ص. 150.

²³ الزمخشري، محمود. المفصل في صنعة الإعراب. بيروت: دار الكتب العلمية، 2003. ص. 182.

²⁴ المخزومي، مهدي. مدرسة الكوفة ومنهجها في دراسة اللغة والنحو. بيروت: دار المعرفة، 1986. ص. 210.

Басра мактаби ("Жарр"): Луғатда "тортиш" маъносини беради. Ҳарфи жаррлар ўзидан кейинги исми "ўзига тортиб" иъробини ўзгартиргани учун шундай аталган.

Куфа мактаби ("Хофаз"): Луғатда "пасайтириш" демакдир. Куфаликлар атама танлашда кўпроқ талаффуз жараёнига таянганлар: касра талаффуз қилинганда пастки жағ пастга тушади.

Мисол: "ذهبتُ إلى المسجد" (Заҳабту илал масжиди) — "Масжидга бордим." "Масжид" сўзининг охиридаги касрани Басраликлар "аломатул жарр", Куфаликлар эса "аломатул хофаз" деб атайдилар.

Замир (الضم) ва Киноя (الكناية) — Олмош атамалари. Нутқни қисқартириш ва такрорнинг олдини олиш учун ишлатиладиган шахс-сон кўрсаткичлари.

Басра мактаби ("Замир"): Луғатда "яширин" демакдир. Чунки олмош асл исми ўз ичига "ютиб", уни яширин ҳолда ифодалайди.

Куфа мактаби ("Киноя"): Луғатда "билвосита ишора" демакдир. Куфаликлар олмошни исмининг ўзи эмас, балки унга қилинган ишора (метафорик ишора) деб билганлар.

Мисол: "محمدٌ قرأ كتابه" (Муҳаммадун қороа китабаху) — "Муҳаммад китобини ўқиди." "Китабаху" сўзидаги "ху" (унинг) қўшимчасини Басраликлар замир, Куфаликлар эса киноя деб номлайдилар²⁵.

Араб тилшунослигида омоним атамалар (المصطلحات المشتركة) контекстга қараб мутлақо бошқа илмий соҳа вазифасини бажаради.

Бу атама наҳвшунослик ва фонетика ўртасидаги энг катта омонимдир.

А) Фонетик маъноси: Алифбодаги алоҳида бир товуш ёки унинг ёзма шакли.

Б) Наҳвдаги маъноси: Ўз бошича маъно англатмайдиган, фақат исм ва феълларни боғлашга хизмат қилувчи ёрдамчи сўз туркуми (предлог, боғловчи). Мисол: "كُنْتُ بِالْقَلَمِ" (Катабту бил-қолами) — "Қалам билан ёздим." Бу ердаги "Б" (ب) товуши фонетика нуқтаи назаридан — ҳарф (товуш). Аммо наҳв илмида у — ҳарфи жарр (ёрдамчи сўз), яъни у сўз туркуми сифатида қаралади²⁶.

Ҳол (الحال) — Синтактик вазифа ва замон омонимияси бу атама ҳам гап бўлагини, ҳам вақт тушунчасини англатади.

А) Грамматик (наҳв) маъноси: Гапда эга ёки тўлдирувчининг ҳаракат пайтидаги ҳолатини билдирувчи бўлак.

Б) Сарф (морфология) маъноси: Феълнинг ҳозирги замонни ифодалаши (Истикбол — келаси замоннинг зидди сифатида).

Мисол: "يَشْرَبُ الْوَلَدُ اللَّبَنَ ضَاحِكًا" (Яшрабут тифлул лабана зоҳикан) — "Бола сутни кулган ҳолда ичмоқда", "зоҳикан" (кулган ҳолда) сўзи наҳв қоидасига кўра — ҳол

²⁵ السيوطي، جلال الدين. الأشباه والنظائر في النحو. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1998. - ج. 2. - ص. 15.
²⁶ الرضي الاسترآبادي. شرح كافيّة ابن الحاجب. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1975. - ج. 1. - ص. 245.

(бўлак), "яшрабу" (ичмоқда) феъли эса сарф илмига кўра — Хол (ҳозирги замон) замонидадир²⁷.

Иъроб (الإعراب) — Таҳлил ва Ўзгариш омонимияси

А) Умумий маъноси: Грамматик таҳлил жараёни (сўзнинг гапдаги ўрнини айтиш).

Б) Хусусий маъноси: Сўз охирининг омил таъсирида ўзгариши (Мабнийнинг зидди сифатида).

Мисол: Ўқитувчи талабага: "أعرب هذه الجملة" (Аъриб ҳазиҳил жумла) деса, бу ерда "бу гапни иъроб қил (таҳлил қил)" маъносида келади. Лекин "Бу сўзнинг иъроби рафъ" деганда, унинг охиридаги ўзгариш назарда тутилади.

Араб наҳвшунослигидаги атамалар тизимини семантик жиҳатдан тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, терминология шунчаки техник восита эмас, балки тилнинг ички мантиғини ва фикрлаш тарзини белгиловчи мураккаб лингвистик ҳодисадир.

Антонимик жуфтликлар (исмия-феълия, муъраб-мабний, муърифа-накира) орқали араб тилининг статик ва динамик манзараси яратилади. Бу зиддиятлар тилнинг нафақат шаклини, балки воқеликни қандай ифодалашини (собитлик ёки янгилашиш) ҳам тартибга солади.

Синонимик атамалар (сифа-наът, жарр-хофаз) Басра ва Куфа наҳв мактабларининг ўзига хос илмий қарашларини акс эттиради. Бу ҳолат араб тилшунослигининг нақадар бой илмий меросга эга эканини ва бир хил ҳодисани турли фалсафий-лингвистик позициялардан туриб номлаш мумкинлигини исботлайди.

Омоним атамалар (ҳарф, хол, иъроб) тилшуносликнинг турли сатҳлари (фонетика, морфология, синтаксис) ўртасидаги мустаҳкам алоқани кўрсатади. Битта лафзнинг турли контекстларда турли маънолар касб этиши тилнинг тежамкорлик ва мазмундорлик тамойилларига асосланганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. الخصائص. - القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2005. - ج. 1. - 480 ص. ابن جني، أبو القحح.
2. شرح كافية ابن الحاجب. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1975. - ج. 1. - 520 ص. الرضي الاسترآبادي ص.
3. المفصل في صنعة الإعراب. - بيروت: دار الكتب العلمية، 2003. - 350 ص. الزمخشري، محمود.
4. معاني النحو. - عمان: دار الفكر، 2000. - ج. 1. - 410 ص. السامرائي، فاضل.
5. الأشباه والنظائر في النحو. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1998. - ج. 2. - السيوطي، جلال الدين ص 390.
6. مدرسة الكوفة ومنهجها في دراسة اللغة والنحو. - بيروت: دار المعرفة، 1986. - المخزومي، مهدي ص 430.

²⁷ الرضي الاسترآبادي. شرح كافية ابن الحاجب. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1975. - ج. 1. - ص. 245.